

# Žena u razmišljanju starih filozofa

Nikola STANKOVIĆ

## 1. UVODNE NAPOMENE

Kad je riječ o razmišljanju starih filozofa o ženama, iznenađuje činjenica da su filozofi mnogo manje razmišljali o ženi nego su to činili literati. Filozofi su se općenito radije povlačili na apstraktno područje, koje im se činilo neutralnije. Više ih zanima čovjek, a tu je obuhvaćena i žena. Jedva se smije tvrditi da većina filozofa nije tako radila. No filozofi se razlikuju u svojim shvaćanjima. Ono što se jednom čini bitno, drugi proglasi zabludom. Zato se ne smijemo iznenaditi kad i o ženama nađemo različitih iskaza. Svakako, govor o različitosti između muškarca i žene nalazi malo mjesta kod onih filozofa koje je povijest ubrojila među velike.

Malo bismo našli takvih tema kod Aristotela, Descartesa, Lockea, Spinoze, Leibniza, Kanta, Hegela, Heideggera. Njima je, čini se bilo stalo da nešto drugo istraže i iskažu. Te im se razlike nisu činile toliko bitne ili bolje rečeno, bilo je i temeljnijih problema od razlike između spolova. Htjeli su prije svega odgovoriti na pitanje što je čovjek uopće, a tu su našli toliko problema da im nije ostalo vremena ni pažnje za nešto drugo.

Dakako da bi netko mogao reći kako se ne može odgovoriti na pitanje što je čovjek ako se ne vidi kako se on u stvarnosti pokazuje – naime da se pokazuje kao muški i ženski čovjek. No to je onda drugi pristup čovjeku od pogleda velikih filozofa na stvarnost.

Ima, međutim, filozofa koji su uvidjeli te razlike i o tome pisali. Svaki na svoj način. Spomenimo Schopenhauera, Nietzschea, a posebno Kierkegaard, koji je svu svoju filozofiju i svoj život usporedio s Jobom, koji je sve izgubio, kao što je i on izgubio svoju zaručnicu. Duga je razmišljanja proveo i mnogo stranica napisao istražujući mogućnosti da se razriješi njegova nesreća. Čak je ispitivao i moć principa proturječja i od njega zahtijevao da popusti; da ono što je jednom bilo – gubitak zaručnice – više ne bude i da se opet vrati ono prvotno stanje, kao što se i Jobu vratilo, i još više.

Problem je Kierkegaardu bio zašto bi taj neumoljivi, nužni, neživi princip gospodario nad živim ljudima. Zašto bi on gospodario nad njegovom ljubavlju? Zašto mu on ne bi dopustio šetnju vremenom tako da Kierkegaard ponovno susretne svoju zaručnicu, a da to ne bude ponovno, nego ono isto susretanje koje je nekada bilo?

Ako filozofi nisu mnogo pisali o ženama, ne znači da nisu s njima imali problema. Dosta je spomenuti Sokratovu ženu Ksantipu, Abelardovu učenicu Heloisu i Švedsku kraljicu Kristinu, koju je Descartes rano ujutro poučavao u filozofiji i to ga je stajalo glave – prehladio se i umro.

U ovom izlaganju ne bavimo se literaturom, ali se može usput spomenuti da je žena česta tema u grčkim tragedijama i komedijama, u ljubavnoj poeziji, u romantizmu itd. Ako filozofija premalo govori o ženi, literatura se o nju, bar količinom tekstova, nije ogriješila.

Zašto je tako? Pokušat ćemo na to odgovoriti čitavim izlaganjem, a ne samo nekom definicijom koja bi htjela uloviti ono bitno, a povijest nije sigurna da je to bitno pronašla. Kad bi se muško i žensko dali točno definirati, odrediti, odijeliti i razdijeliti tako da budu jedno od drugoga potpuno razgraničeni, mi se uopće tim pitanjem i ne bismo bavili, niti bi to pitanje danas postalo središnje pitanje ljudskoga dijaloga. Kad bi takvo definiranje bilo moguće, svijet bi osiromašio, a ljudi bi se mnogo manje zanimali jedni za druge. U našim uvjetima života to nije zamislivo. Mi se nalazimo takvi kakvi jesmo. Projektirati neku stvarnost u kojoj ne postoje muško i žensko nije na zemlji predočivo, usprkos mogućnosti naše mašte da nacrtava ovakav ili onakav svijet.

Iako je istina da se o ženi u filozofiji najčešće govori usputno, ipak ima dovoljno izričitih iskaza koji mogu poslužiti prikazu misli filozofa o ženi, a i sam je pisac ovih redaka, preuzimajući ovo predavanje, morao razmisliti o ženi.

## 2. PROBLEM

Do nas je doprlo povijesno uvjerenje da između muškaraca i žena nisu sasvim središnji odnosi. Upućeni su jedni na druge i žive u istoj zajednici, a nije jasno da li u »federaciji« ili »konfederaciji«, je li svatko potpuno autonoman ili tek do neke mjere, trebaju li jedno drugo i kakvo je to trebanje (upotreba drugoga ili služenje drugome). Ima li ja bez ti? Ako nema ja, onda nema tko kazati ti. Jesu li mogući otoci nastanjeni samo ženama ili oni nastanjeni samo muškarcima, a podmladak bi se dobivao iz bilo koje ljudske stanice? Žene bi sebi proizvodile ženski podmladak, a muškarci muški.

Jesu li žene najavile rat muškoj prevlasti? Uostalom, jednom bi imalo postati jasno što znači biti muško, a što znači biti žensko. Tko je pozvan da to odgovori: muškarci za muškarce, a žene za žene ili nekako drukčije. Možda se valja malo odmaknuti da se bolje vidi? Zato, misle neki, treba da se pitaju i žene o tome što one misle o muškarcima, a muškarce što misle o ženama. Tako bi se, možda, dobila cjelovitija slika ili bolji opis, neka vrsta opisne definicije.

To se pitanje otežava to više što su žene u to uvjerenje i prigovaraju muškarcima da su oni pisali i stvarali povijest koja nije previše uspješna. Sada su žene na redu da svojim bićem obilježe povijest. Muškarci su i tako

svoje prokockali. Valja konačno promijeniti vladara ovoga svijeta i sve postaviti na drukčiju logiku, koja će cjelovitije zahvatiti stvarnost i ispravnije se postaviti prema njoj.

Muškarci dosada ni sami sebe nisu uspjeli definirati, a napisali su bezbroj debelih knjiga posvećenih čovjeku. Zaključak im je da je čovjek još uvijek velika nepoznanica. U tim knjigama nisu previše držali do razlike između žena i muškaraca. Ostali su nepoznati i opći pojam »čovjek« i pojedinačni čovjek, a još je više žena ostala tamni i neistraženi kontinent.

### 3. METODA

Budući da naše izlaganje silom prilika mora ostati djelomični prikaz mišljenja filozofa o ženama, najviše ćemo pažnje obratiti predsokratovskim filozofijama i njihovu ambijentu, a od velikih filozofa nakon toga razdoblja spomenut ćemo Platona, Aristotela i Sv. Tomu. Ovim djelomičnim prikazom moći će se dobiti dojam i pojam o tome kako se postavljao problem od početka europske misli. Na kraju ćemo ponuditi neka najnovija mišljenja o problemu. Sve to ima služiti samo kao poticaj tome da svaki koji bude ovo čitao sam pokuša formulirati teškoće i odgovoriti na njih na temelju svojega vlastitog iskustva. Na to se pitanje ne može odgovoriti samo apstraktno, jer stvarnost su i život mnogo bogatiji i iznijansiraniiji od apstraktnih pojmova koji također pripadaju u cjelinu našega života.

### 4. STARI GRČI

#### Ambijent

Koliko god je kod starih Grka ono što vrijedi muškarac, toliko je začudujuće kako je i žena visoko uzdignuta. Ona se prikazuje u obliku božanstva, kao Atena i Hera. S druge strane, Zeus šalje ženu Pandoru (pandora – svim obdarena), ženu Epimetejevu, brata Prometejeva, koju je Hefest stvorio kao kaznu zato što je Prometej ukrao vatru s Olimpa i darovao je ljudima. Nije izdržala njezina ženska radoznalost i otvorila je posudu darovanu od Zeusa. Iz te posude izašla su sva zla i raširila se po svem svijetu, a kad je ona posudu zatvorila, u njoj je ostala samo varava nada.

*»Ali ona žena rukama digavši poklopac s vrča  
tužna je srca među ljude rasula nevolje mnoge.  
Jedino ostade Nada u nesalomljivom sudu,  
unutar, pod samim rubom, i nije izletjeti mogla  
jer je posudu prije žena zaklopila ona.  
Po volji egidonoše Zeusa što oblake skuplja  
među ljude se tisuć nevolja posvuda razišlo otad.«<sup>1</sup>*

1 HEZIOD, *Poslovi i dani*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970, 94–100.

I Meduza se svrstava među žene izvore zala. Ona ima takav strašan pogled da svakoga tko je pogleda skameni. Sfinga u priči o Edipu proslavila zadaje zagonetku. Ako nisu kadri riješiti zagonetku, ubija ih. Međutim, kad je Edip uspio riješiti zagonetku, strmoglavila se niz hrid.<sup>2</sup> U istom smislu veli i Herodot, komentirajući rat zbog Helene, žene spartanskog kralja Menelaja, da ne vrijedi ratovati ako je odvedena jedna žena. Nepravda je odvesti ženu, ali glupost je misliti na osvetu. Njemu je jasno da ne bi bila odvedena da to sama nije željela.

Dakako da ima vrlo pozitivnih likova. Tako Antigona pokazuje veliku ljubav i brigu prema svome bratu. Ifigenija se žrtvuje za uspjeh protiv Troje. Kod Homera u Ilijadi stoji da »svaki čovjek koji je plemenit i mudar voli i pazi svoju ženu«. U Sparti je žena bila najslobodnija. Čak se i nju pitalo o zakonima.

Uza sve to, u Ilijadi i Odiseji veliča se muškarac: Agamemnon kao snažan i lijep, a Odisej je opisan kao »pameti jake i svim vještinama vičan . . . , a ni jedan smrtnik tada s Odisejem ne bi se preo.« Homerovi su junaci mudri, dosjetljivi i lukavi u borbi.

Poslovi koje obavljaju muškarci i u Homerovo doba uvijek su važniji i uzvišeniji od ženskih, pomoćnih poslova.

Kako se teško odviknuti od toga da ljude cijenimo prema poslovima kojima se bave! Zato su i žene u to doba bile manje cijenjene od muškaraca. U Ilijadi i Odiseji na više se mjesta može ustanoviti da je to tako. Tako Telemah u Odiseji govori svojoj majci da nije njezino da raspravlja s ljudima nego treba da bude u sobi za svojim poslom (za preslicom). I u herojsko doba muškarac je imao apsolutnu vlast nad ženom, kao i nad slugama i sluškinjama. U robovlasničkom razdoblju žena je zadržala mjesto u kući. Mogla je nadgledati robinje, a muškarci su imali važnijih poslova, među kojima je prvi svakako politika.<sup>3</sup>

### Neki grčki filozofi prije Sokrata

O Talesu, najmudrijem od sedam grčkih mudraca, ima više anegdota u vezi sa ženama. Najpoznatija je ona o promatranju neba. Priča se da je promatrajući nebo zaboravio paziti što mu je pod nogama pa je pao u zdenac. Neka Tračanka bila je tomu svjedok. Od srca se nasmijala toj Talesovoj nespretnosti i dala mu spasonosan savjet: »Zar ti, Talesu, koji nisi kadar vidjeti ono što je pod nogama, misliš spoznati ono što je na nebu?«<sup>4</sup>

Neki tvrde da se ženio i da je imao sina Kibista, a drugi da se nije ženio i da je posvojio sina svoje sestre. Kad je bio upitan zašto nema djece,

2 U vezi s tim mitom napomenimo da Sfinga u prenesenom smislu znači zagonetnost, zagonetno biće. Sfinga dolazi od riječi sfingo – davim. Ona se prikazuje kao neman s krilatim lavljim tijelom i ženskim grudima i glavom.

3 Usp. S. PEJANOVIĆ, *Društvena jednakost i emancipacija žene*, Beograd, Dečije novine 1984.

4 H. DIELS, *Predsokratovci I*, Zagreb, Naprijed 1983, str. 65.

odgovorio je »zbog ljubavi prema djeci«. A svojoj majci, koja ga je nagovarala da se ženi, dugo je odgovarao: »Još nije čas«, a poslije, kad je ostario, a ona je i dalje navaljivala, odgovarao je: »Više nije čas«.

Najmudriji od svih grčkih mudraca, kojemu je pripao tronožac (ili zlatni kotlič) mudrosti, nije imao posebno pozitivno mišljenje o ženama. Kaže da je zbog troga zahvalan sudbini: »Prvo, što sam se rodio kao čovjek, a ne kao životinja; zatim kao muškarac, a ne kao žena; i treće, kao Helen, a ne kao barbarin.«<sup>5</sup>

Pitagora je imao pozitivniji pristup ženama. On je u Krotonu kao filozof upriličio sastanak sa ženama, a nekoj Teani se proslavilo ime. Pitagora je tako dobro odgajao svoju kćer da je, dok je bila djevojka, bila na čelu djevojaka u Krotonu, a kad se udala za Menona iz Krotona, prva je među ženama prilazila žrtvenicima.

O Dinoni, ženi jednog od Pitagorovaca (Brontina), govori se da je bila pametna žena izvanredna duha i da je od nje potekla ona izreka da žena treba da žrtvuje istoga dana kada ustaje od svojega muža. Nju su, navodno, Krotonjanke molile da im pomogne da nagovore Pitagoru da razgovara s njihovim muževima o suzdrživosti prema njima.

Ksenofan je savjetovao Eleaćanima da za Leukotejom ne treba prinostiti žrtve i naričati. Ako je boginja, neka ne nariču, a ako nije, ne treba joj žrtve prinostiti. Žena je dakle, boginja ili nešto sasvim obično.

Heraklitova je misao bila da priroda iz suprotnoga stvara sklad, a ne iz jednakoga, pa je sjedinila muški spol sa ženskim, a ne s istorodnim, stvorivši tako pravi sklad – suprotnostima, a ne jednakošću.

Parmenid i neki drugi grčki mislioci drže da žena ima veću temperaturu; zato ima mjesječnicu i nju su stvorili južniji krajevi, a muško su stvorili sjeverni krajevi. Empedoklo pak tvrdi suprotno.

O rađanju muškog ili ženskog Anaksimander i Parmenid tvrde da se rađa žensko ako se iskvari sjeme, a Parmenidu se pripisuje da tvrdi kako se rađaju djeca slična očevima kad se porod izdvoji iz desnog dijela maternice, a kad se porod izdvoji iz lijeve strane maternice djeca su slična majkama. Ako se nešto pobrka, pa sjeme iz muškog izvora dospije u lijevi dio maternice, rađa se nešto slično muškom, ali budući da je začeto u ženskom dijelu, ima više ženskih značajki i obratno. (Tako imamo ženskonje i muškarače).

Vladalo je opće uvjerenje kod liječnika onoga doba da se muško tijelo oblikuje četiri mjeseca, a žensko pet. Muško dijete se prije počinje i micati. A plod se rađa i od majčina sjemena, a ne samo od očeva.

Demokrit je zbog ljubavi prema učenosti doživio neugodnosti kao Tales i kasnije Sokrat. Izvještaj kaže da je grizao kvasac i da mu se učinilo da je njegov sok sladak. Veoma ga je zanimalo odakle potječe ta slatkoća. Upitao je sluškinju gdje ga je kupila. Ona je spomenula neki vrt, a Demokrit

5 Isto.

je zahtijevao da ga odmah tamo odvede da ispita stvar. Žena ga je brzo razuvjerala da ne treba nikamo ići. Slatkoća je dolazila od posude u kojoj je prije kvasca stajao med. Tako je Demokritu izmaklo veliko znanstveno otkriće.

Demokritu iz Abdere pripisuju se i ovi fragmenti koji govore o ženama:

- (110) *Žena neka se ne vježba u govoru (govorništvu) jer je to strašno.*
- (111) *Biti u vlasti žene bila bi za čovjeka krajnja sramota.*
- (122a) *»Žena« (gyne)..., prema Demokritu (jest) poput nekog »sjemena« (gone), zato što prima sjeme.*
- (214) *Neki, naime, vladaju gradovima, a robuju ženama.*
- (273) *Na zle je misli žena mnogo hitrija nego muškarac.*
- (174) *Za ženu je nakit govoriti malo. A lijepa je i skromnost nakita.<sup>6</sup>*

Demokrit misli da su mnogi pred nezadrživim porivima dospjeli do krajnje bezbožnih naslada s majkama i kćerima, a za takve stvari je lijek filozofija, jer ona pruža lijepe i časne stvari. Njoj je zadatak da istrijebi nezasitnost za lošim stvarima.

Klearh u petoj knjizi *Života* piše o Anaksarhu da ga je zapljusnulo obilje i zvali su ga »Sretnik«. Priuštio si je to da mu je gola mlada djevojka točila vino, a pisac kaže da je time više razgoljivala razuzdanost onih koju su tako s njom postupali nego sebe samu.

Hektaj iz Abdere tumači kako mladoženje pozivaju na svadbu mnoge ljude kako bi mnogi znali da se oni slobodni žene slobodnim ženama.

Prodig o Herkalu – koji kao mladić misli kojim će putem poći: putem vrline ili pokvarenosti – piše da su mu se ukazale dvije žene: jedna se predstavlja kao sreća, a veli da je neki zovu i pokvarenost, a druga, skromnija, odmjerena nagovara Herakla da pođe putem vrline i da će tako naći pravu sreću. Žena se, dakle, opet predstavlja kao nešto uzvišeno ili kao nešto pokvareno. »I ukažu mu se dvije žene kako prilaze, jedna pristala za oko i plemenita po prirodi, koju je krasila čista boja kože i stidljive oči, čedno vladanje i bijelo ruho i druga, uhranjena do gojaznosti i mekoputa, koja je tako uljepšala boju lica da (se činilo) da je bjelja i rumenija nego što jest; držanje joj takvo da izgleda uspravnije nego što je po prirodi, oči joj širom otvorene a ruho takvo da kroz njega osobito prosijeva (njena) mladenačka dob. Često sebe promatra, osvrće se da li je tko drugi gleda i često baca pogled na vlastitu sjenu.«<sup>7</sup>

Antifont govori o braku kao o novoj sudbini i o utakmici za čovjeka. »Ako mu se desi da mu (žena) ne odgovara, što da radi u takvoj nesreći? Rastava je teška, (teško je) napraviti neprijatelje od prijatelja koji su isto osjećali i isto mislili, koje si ti cijenio i koji su tebe cijenili. Ali teško je i takav imetak imati: vjerovao si da ćeš od njega imati radost, a zapravo si

6 H. DIELS, *Pred Sokratovci II*, fragmenti od Demokrita nalaze se pod navedenim brojevima.

7 Isto, str. 295.

u kuću doveo bol. No dobro, nemojmo govoriti o nedostacima – govorimo o najvećim prednostima! Što je čovjeku milije od žene koja mu je po srcu? Što mu je slađe – i inače, a pogotovo ako je mlad? No upravo u tome gdje ima miline, negdje u blizini ima i boli.«<sup>8</sup> Opet se pokazuje ista misao da je žena veliko blago ili velika nesreća. A to je prije svega zato što muškarci nisu prema njima ravnodušni pa im ni žene ne mogu biti nešto obično, što se lako daje objektivno procijeniti.

Ovim smo završili naš djelomični izvještaj o starim filozofima koji su živjeli prije Sokrata (umro 399. prije Krista), a sada slijedi još djelomičniji izvještaj o velikim filozofima Sokratu, Platonu, Aristotelu i tome kako je Sv. Toma njega razumio.

### Sokratovsko doba

Sokrat je imao neprilika sa svojom ženom Ksantipom. On je, naime, čitave dane po trgovima slušao sofiste, kojima je bilo stalo samo do toga da pobjede sugovornika, a ne da se dozna istina. Sokrat je s njima raspravljao da bi grčku mladež očuvao od pogubna nauka. Držao je da je ljudski razum bremenit istinom i da mu treba pomoći da se ona rodi. Njegova gospođa Ksantipa ljutila se zbog toga što on gubi vrijeme na filozofiranje, a zapušta kućanstvo. Kad se je jednom vratio kući, najprije se izvikala na nj, a onda ga je polila pomijama. On je nato navodno odgovorio sasvim mirno i hladno da je znao kako će nakon grmljavine doći kiša.

I ta anegdota ima strukturu sličnu onoj Talesu. Dok žena čuva dom, muškarac odlazi u nepoznato, istražujući ono što još nije otkriveno i dokučeno, a zaboravlja na one obične ljudske potrebe i mali, dobri, poznati svijet. I ovdje se sukobljavaju poznato s nepoznatim, blizina s daljinom, konkretnost s apstrakcijom, traženje s posjedovanjem, učmalost s izgubljenošću.

Platon je u *Državi* zastupao zajedništvo žena. Zbog toga je pretrpio kritike i nikada nije bilo jasno kako bi to imalo funkcionirati. Očito, Platon je muškarca i ženu shvatio prejednostavno i samo u funkciji države. Njihova osobnost je tu stavljena u drugi plan. Platonu je bilo stalo do toga da kaže kako je moguće organizirati njegovu idealnu državu.

U povijesti su propale sve države iz knjiga. Postoje samo stvarne države. Ljudska narav se malo-pomalo bori za vlastitu afirmaciju. Zašto to mora činiti pogreškama? Valjda zato što je ljudska narav sklona pogreškama. Još je davno Demokrit rekao: »Ludima ne postaje učiteljem razbor, nego nesreća.«

Zašto nešto nije u redu u svijetu? Žene su to u povijesti često iskusile. Vjerojatno ni muškarci nisu manje – samo se manje tuže. Stide se svojih gluposti, koje su i njima i ženama donijele mnogo zla: borbe, ratovi i mnoge neostvarive teorije koje su uzrokovale mnoge nevolje.

8 *Isto*, str. 327.

Platon ne priznaje kvalitativne razlike između muškaraca i žena. Zastupa da im treba dati istu izobrazbu i sposobne su za sve poslove kao i muškarci. Samo su one slabije od njih. Ono na što se mogu žene ljutiti kod Platona stoji u *Timeju*,<sup>9</sup> gdje Platon ističe da su žene nastale drugim rađanjem muškarca. Ako je neki muškarac vodio nepravedan i izopačen život, u drugom rađanju on dobiva žensku narav. Ako se ni tada ne popravi, zadobit će u novom rađanju narav one životinje kojoj je njegov život odgovarao.

Taj je nauk mogao naći mjesto u Platona jer je on naučavao seljenje duša. A čovječja duša je nekako kao u zatvoru i ne osjeća se najbolje u ovom svijetu. Ona je prije boravila u svijetu ideja, u idealnom svijetu, promatrala je ideju dobrote, a onda je zapala u ovaj svijet koji je manje stvaran, manje lijep, koji je samo odbljesak ili slika onog pravog svijeta, svijeta ideja.

Za Aristotela vlast u kući treba imati muškarac, jer je po naravi sposobniji da vlada, a vlast nad robovima je identična vlasti nad stvarima. Rob je za njega živo oruđe.<sup>10</sup> Muškarac ipak treba nad ženom vladati kao nad sebi jednakom. »Vlast slobodnog nad robom razlikuje se od vlasti muža nad ženom i oca nad djecom, i u svim ovim bićima postoje osnovni elementi duše, ali u različitom stupnju: rob apsolutno nema svoje volje, žena je ima, ali ne može da je sprovede; i dijete ima volju, ali nedovoljno razvijenu.«<sup>11</sup>

Vrline koje ime žena iste su kao i one koje ima muškarac, ali su one drugačije kvalitete. Hrabrost kod muškarca je »u skladu s njegovim zadatkom da vlada, a hrabrost žene je u skladu s njezinom podređenom ulogom.«<sup>12</sup> Zato Aristotel smatra da žene moraju težiti tome da svoje vladanje usklade sa duhom Sofoklova stiha: »Ženi je šutnja nakit.« Dakako da su se mnogi u povijesti pozivali na Aristotela kada su opravdavali prednosti muškaraca pred ženama.

Sveti Toma smatrao je ženu slikom Božjom, a to se često zaboravlja kada se govori o tome što on misli o ženi. Odatle i proizilaze nesporazumi i prenaglašavanja njegova citiranja Aristotela (*De generatione animalium*).<sup>13</sup>

*Summa theol.*<sup>14</sup> tumači kako Aristotel kaže da je žena neuspjeli muškarac (mas occasionatus). A u prvoj postavi svijeta nije smjelo biti stvorena odmah na početku. A podložnost je proizašla tek nakon grijeha. Tek tada je ženi rečeno: »I on će gospodariti nad tobom« (Post 3, 16). Prema Svetome Tomi, Sveti Grgur veli da bismo bili svi jednaki da nije bilo grijeha.

Muž je shvaćan kao aktivni princip, a žena kao pasivni, pa je zato ona nekako manje kreposti i dostojanstva. Da je žena pasivni dio, to je Toma

9 PLATON, *Timej*, Beograd 1981, str. 81.

10 ARISTOTEL, *Nikomahova etika*, Beograd, Kultura 1958, str. 216.

11 ARISTOTEL, *Politika*, Beograd, Kultura, 1960, str. 25.

12 *Isto*, str. 27.

13 I. 2. C. 3, Bk 737a 27.

14 I q 92, a 1, ad 1.



preuzeo od Aristotela. O Aristotelu se tvrdi da on misli kako ženino sjeme ne pridonosi rađanju djece.<sup>15</sup>

U *Contra Gentiles*<sup>16</sup> tvrdi Toma da žena ne potrebuje muža samo radi rađanja nego i radi upravljanja jer je muž razumom savršeniji, a snagom jači (quia mas est et ratione perfectior et virtute fortior). A žena se uzima u društvo muža zbog nužnosti rađanja.

Toma, dakle, s jedne strane daje veliko dostojanstvo ženi kao slici Božjoj i to joj dostojanstvo nigdje ne poriče. Na nj je, međutim, Aristotel izvršio veliki utjecaj, a k tome se pridružilo nepoznavanje stvarnosti u pogledu uloge muškarca i žene u začecu novoga ljudskog bića. Zatim je logika stupila na posao i rezultirao je zaključak kojeg smo rekli. Za filozofa logika uvijek ima pravo.

## 5. POKUŠAJI RJEŠENJA PROBLEMA

Ovim djelomičnim prikazom starog grčkog nauka o ženi dobili smo povod da razmišljamo. Žena je ili više biće (boginja) ili niže (gotovo robinja). Kad joj se priznaje jednako dostojanstvo, opet je to nekako ne sasvim jednako dostojanstvo muškarčevu. Dok muževi uvijek imaju neke važne poslove (politiku, istraživanje, odgajanje mladeži, putovanja, ratovanja, upravljanje), žene ostaju kod kuće baveći se kućnim poslovima i privredom, djecom, ropkinjama – malim svijetom. Muževi su, uvjerenje je starih filozofa, nekako prikladniji za upravu. Ako se i priznaje ženama istovrsnost, ipak, su u manjoj mjeri i sposobne i slabije su i pripisuje im se kod nekih filozofa pasivnost pri začecu.

Iz toga uvjerenja i proistječu mnoge napetosti između muškaraca i žena kroz povijest. Žene ne žele biti manje vrijedne, manje cijenjene, manje sposobne, manje prikladne, manje snalažljive, manje inteligentne, manje pitane, manje odgovorne. One misle da je došlo vrijeme jednakosti, jednakopravnosti, da se onaj »manje« treba već jednom zbrisati kao znak prohujalih vremena, zaostalosti, neuviđavnosti i nerazumnosti.

Da bismo bolje uvidjeli problem i pokušali ga riješiti, navesti ćemo nekoliko mišljenja o tome:

a) Filozof Peter Wust (1884–1940) misli da žena ne smije nikako ostati ropkinja gospodara svijeta, a još manje »lijepa igračka« ili »ukras«, nego je treba shvatiti kao ljudsko biće koje je obdareno osobnošću i inteligencijom. Uza sve to, ne znači da su žensko i muško isto. Uvođenjem razlike između »anima« (duša) i »animus« (duh) želi on razjasniti razliku između muškarca i žene.

U povijesti zamjećuje dvije kategorije: novost i trajanje. S jedne strane težnja za beskonačnim napretkom, a s druge strane povjerenje i ustrajnost.

15 H. DIELS, *Predsokratovci II*, str. 132.

16 III, 123.

Kod prve kategorije ravna crta bježi u nepoznato ili k nepoznatom, a u drugom se slučaju kretanje razvija praveći krug. Povijest se odvija u napetosti između te dvije težnje.

S jedne strane imamo bijeg u nepoznato, polet duha nepoznatom dijelu »nesavršene beskrajnosti«, i s druge strane povratak na čvrstu točku, u obiteljsku intimnost, u trajnost. Jedna strana neće moći ubiti ili dokinuti drugu, jer onda ne bi ni bilo povijesti.

Peter Wust misli da se u povijesti mora očitovati i duh (animus – analitička i razorna težnja) i duša (anima – vezana sa prirodom i sa zemljom). Ona je protuteža duhu. Žena je prema Wustu više određena dušom (anima), a muškarac duhom (animus). I žena i muškarac su osobe i imaju jednak udjel u osobinama ljudskog bića. Razlika je samo ta što kod muškarca prevladava više animus, a kod žene anima. U toj razlici se i temelji sva veličina i sva slobost jednog ili drugog principa.

On nabraja prednosti muškog spola: sposobnost jasnoće, logička dosljednost, oštrina u rasuđivanju i čvrstina u odlukama, te ove slabosti: životni lutalac, nigdje nije kod kuće, nigdje nema domovine, uvijek se baca u nepoznato, nikad miran i smiren, u njemu djeluju centrifugalne sile, ekscentričnih je aktivnosti, dezertir svijeta, u faktoru duha prisutan je luciferski aspekt inteligencije.

Prednosti su ženskoga spola te da je žena predana duši, postavljena u uži dodir sa prirodom, s njome život bolje postupa, bolje je zaštićena, a nedostaci su to što ima neki demonski princip nezasićenosti, zatim hirovitost i promjenljivost, nedostatak logičnosti.

Žena se bolje osjeća u ovom svijetu, jer je bolje srasla s prirodom, dok muškarca tjera neka centrifugalna sila na stalni napredak i nikada se ne može pravo susresti sam sa sobom. Žena pokazuje u tome veću nutarnju slobodu i zato je sposobnija za plemenite vrijednosti. Ona ima nešto dragocjeno i lijepo što nije više zemaljsko i bliža je religioznim vrijednostima. Ona bi imala, prema Wustu, zadatak da spasi čovjeka od težnje za tuđinom, da mu pomogne da nađe svoj dom, da ga vrati u kuću, u boravište gdje se može živjeti, a ne biti vječni skitnica.

Iz ovoga slijedi da bi svaka rasprava o nekoj viševrijednosti muškarca ili žene bila suvišna.<sup>17</sup>

b) Edith Stein (1891–1942), žena, filozof, redovnica i mučenica pita se postoji li neko naravno zvanje za ženu ili je istina ono što je od početka ženskog pokreta naglašavano da je žena sposobna za sva zvanja kao i muškarac i odgovara: »Samo onaj, kome je gorljiva borbenost zaslijepila oči, može nijekati bjelodanu činjenicu da su tijelo i duša žene stvoreni s posebnom svrhom. Neoboriva i jasna riječ Pisma govori o onome što nas

17 P. WUST »Metafizička misija žene«, *Život* 1939, str. 326–336.

poučava svakodnevno iskustvo od postanka svijeta: žena je određena za suputnicu mužu i majku ljudi.«<sup>18</sup>

Ne samo tjelesni nego i duševni ustroj žene odgovara njezinoj zadaći. Citirajući Svetoga Tomu, Edit Stein se osvrće na njegovu nauku o tome da je duša obličje tijela (*anima forma corporis*). Žena se prema njoj više zanima za ono živo-osobno, a apstrakcija bi u svakom smislu bila strana njezinoj naravi. »Njezin je pravi materinski i naravni zahtjev da gaji, čuva i očuva, hrani i podupire u rastu. Mrtvo, stvar zanima je u prvom redu samo ako služi živom-osobnom, a ne poradi njega samog.«<sup>19</sup> Zato ona i može biti odgajateljica i majka.

Edith Stein misli da žene mogu obavljati i takozvana čisto muška zanimanja. »Svakako se smije reći: svaka zdrava i normalna žena može po potrebi vršiti neko zvanje. I: nema zvanja koje ne bi mogla vršiti žena.«<sup>20</sup> Čak u onim zvanjima tipično muškim, gdje se postaje na neki način dio mašine, prisutnost ženske osobnosti postaje »blagoslovljenom protutežom«.<sup>21</sup> Naravno da kod žene postoji opasnost da emocionalni život ostane bez određenog pravca. Zato je potrebno vodstvo viših duhovnih snaga da ne bi duševni život potonuo u ono sjetilno-animalno. »Tako će ženska duša moći dozreti do njoj primjerenog bitka samo ako se njezine moći skladno obrazuju.«<sup>22</sup>

c) Tatjana Goričeva naglašava da je žena dugo bila »negativ« muškarca. A prema M. Benda, muškarac se može misliti bez žene, ali žena bez muškarca ne. Kao što se već i pokazalo u našem izlaganju žena je u povijesti i preko mjere uzvisivana i ponižavana, a svemu je razlog prema Tatjani Goričevoj nerealno shvaćanje žene (žena je sad na tronu, sad ropkinja; sad vila, pa vještica; djeвица, pa prostitutka; grešna Eva i čista Marija; sad pobuđuje užas sad poštovanje; zanosi i zastrašuje).

Goričeva optužuje našu civilizaciju, u kojoj se žena određuje prema njemu (muškarcu), a ne i on prema njoj.

Žena treba ostati žena, druga, ali nikada niže biće, nego muškarcu jednakopravna. Za Goričevu drugačnost žene ima veliku prednost. Ona vidi u tome i temelj njezine osobnosti, jer bitna značajka osobe jest da je drugačija. Nadalje žena, prema njoj, ima moć nadići granice i otvoriti se prema drugome i stoga je sposobna voljeti, a ljubav je najsigurniji put ostvarenja osobe. Ovome mi možemo samo dodati da je ljubav jedini put ostvarenja ljudske osobe.<sup>23</sup>

d) Jorg Splett, suvremeni njemački filozof, oženjen i autor mnogih napisa o toj temi, tvrdi da se čovjek prije svega treba razumjeti kao biće slobode i osoba, kao subjekt ne samo vrednota nego i dostojanstvo. Tijelo je onda

18 E. STEIN, *Žena*, Zagreb, KS i Hrvatski karmelićani i karmelićanke 1990, str. 10.

19 *Isto*.

20 *Isto*, str. 12.

21 *Isto*, str. 13.

22 *Isto*, str. 43.

23 Usp. T. GORITSCHWA, »Das Anderssein der Frau«, *Im Gespräch*, 2/1988, str. 19.

samo način moje prisutnosti ovdje. Tijelo je način kako je netko tu za druge. »Tijelo je, poetski rečeno, odraz moga ja. Ja prema tome nije jednostavno moje tijelo; ali nije ni tako da ga ja samo imam: ono je kako-mojega-tubitka za druge, ali također i za mene sama. Ja sam tjelesan.«<sup>24</sup>

Istina je da tijelo katkada smeta da se potpuno izrazimo, ali, s druge strane, duša je ovdje prisutna samo po tijelu, nevidljiva duša u vidljivom tijelu. Zato Splett i spolnost definira kao način kako je ja upućen na ne-ja, a muškarac i žena nisu dvije vrste bića nego su dva načina postojanja istoga. Jesu oni različiti, ali ne tako da bi ta razlika bila nebitna, ali ne može se ni govoriti o dvjema vrstama. Na pitanje o istinskoj razlici između muškarca i žene, prema Spletu, ne može se odgovoriti tako da se ne postavljaju (kako bi htio Hegel, odgovoriti na pitanja koja filozofija ne odgovara), nego odgovor se traži u promišljenju životu. »Životna pitanja ne žele biti odgovorena, nego odgovorno življena.«<sup>25</sup> Možda je to najbolje što je autor rekao. Ta se pitanja ne daju, kako smo i mi na početku naglasili, odgovarati jednom definicijom.

Naš autor ovdje iskorištava teologiju i objavu i misli da se »Ja te volim« može pravo razumjeti jedino iz vjere u stvaranje. Tu se »Ja te želim« razumije »Trebalo te biti«, a ne da te želim upotrijebiti, iskoristiti. Naš autor stvar rješava ljubavlju, kao i Tatjana i mnogi drugi. Zato bi se moglo postaviti pitanje je li u krizi ljubav ili su u krizi žene. Istina je, po svoj prilici, da neće biti ni žene ni muškarci u krizi ako ljubav nije u krizi. Darivati se može uvijek, ali očekivanja mogu biti prevelika, a onda nastaje kriza.

## 6. ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Prije svega, čini se da se razlika između muškarca i žene ne daje opisati općim i apstraktnim pojmovima uzetim iz najopćenitijeg nauka o biću kao takvom, a, s druge strane, vidimo da postoje filozofi koji vide da se muškost i ženskost temelje s onu stranu bioloških razlika. Zato se otprve može zaključiti da je pogrešan nauk koji želi bez razlučivanja u svemu izjednačiti muško i žensko. Kad bi oni bili isto, ne bi bilo povoda da ih razlikujemo.

U raspravama našega vremena postalo je, međutim, jasno da se ne smije prihvatiti razlika koja bi bila nauštrb bilo koje strane. Ako su muško i žensko dvije strane, ne smiju se svoditi jedno na drugo, kako stoji zapisano u apokrifnom, takozvanom Tominom evanđelju: »Gledaj vodit ću je, da ona postane muško, da postane duh, koji je jednak nama muževima. Jer svaka žena koja postane muž, ući će u kraljevstvo nebesko.«<sup>26</sup> Inače se neće

24 J. SPLETT, »Mann und Frau – Sein als menschliche Grundbestimmungen«, *Im Gespräch*, 2/1988, str. 11.

25 *Isto*, str. 14.

26 *Apocryfi des Nuovo Testamento I*, Turin 1971, Logion 114.

promijeniti ono stanje u kome je žena bila prvi čovjek koji je dospio u ropstvo i bila ropkinja prije nego je postojalo muških robova.<sup>27</sup>

Istina je da su socijalni i ekonomski sustavi, koji su se razvijali držali ženu u ovisnosti i izrabljivanju. A kroz povijest žena se definira kao antinomija prema muškarcu. Pojmovni par muž-žena, uspoređivao se s parovima: duša-tijelo, duh-materija, racionalno-iracionalno, a u moralnom smislu dobro-zlo. Zato Bruno Forte veli da je žena prikazivana kao negativna stvarnost prema pozitivnoj. Ona je kao slaba strana svijeta prema snazi muškarca. Kao što se odnosi sjena na svjetlost, tako isto virgo (djeвица) na vir (muž), šutnja na riječ, pasivnost na aktivnost i kreativnost.

Danas se govori o razmjernosti, odnosu koji pretpostavlja apsolutno dostojanstvo svakog od dva spola. Naglašava se otvorenost u dijalogu koji obogaćuje obje strane. U tom dijalogu svatko prepoznaje sebe u drugom i pod pogledom drugoga se ostvaruje.

Većinom filozofi u prvom redu govore o čovjeku, a pritome misle i na muškarca i na ženu. Za njih je najprije čovjek tajna samom sebi. To je tajna prije svih razlika.

Istina je da nema nikada čovjeka koji ne bi bio neki konkretni čovjek, pa se onda govor o čovjeku kao čovjeku mnogima čini kao govor o nečemu što ne postoji. Ako idemo tom logikom, mi najviše govorimo o nečemu što ne postoji, osim kad u nekoj stranoj zemlji upremo prstom u ono što želimo kupiti.

Ako filozofija počinje čuđenjem, onda se može reći da su filozofi ostali zapanjeni pred činjenicom da postoji tjelesno biće obdareno mišljenjem i duhovnim činima.

Neka ne smeta činjenica da su filozofi relativno malo govorili o ženama, a i ono što su govorili bilo je vrlo različito. Filozofi ne bi bili filozofi kad ne bi svaki od njih imao svoj stav koji proistječe iz njegova susreta sa stvarnošću, ovdje stvarnošću koja se zove žena.

Moglo bi se mirne duše ustanoviti da filozofi nisu nanijeli ženama previše nepravde, osim što su o njima premalo govorili i na njih premalo mislili.

Činjenica da postoji žena kritika je filozofije – jer nije imala dovoljno pažnje prema njima – i muškarcima – jer je moguće postojati i na drugi način, osim na muški. Osim toga, žene su često sretnije, zadovoljnije, potpunije, cjelovitije. Isto tako, postojanje muškog dijela čovječanstva vječna je kritika ženskom dijelu. Između njih ima trajati dijalog, ako se teži cjelovitom i potpunijem ostvarenju čovjeka. Ni izdaleka nismo istražili i ostvarili muški i ženski način postojanja, a pogotovo nismo dovršili međusobno obogaćivanje, darivanje, poštivanje, oplemenjivanje, jednom riječju – rast.

Imaju li žene takve muškarce kakve zaslužuju? Jesu li i one krive zbog

27 Usp. M. A. PIETTRE, *La condition féminin a travers les ages*, Paris 1974.

svojih pogrešnih stavova, svojih pogrešnih kriterija? Zašto su birale one koji su bili ratoborniji, agresivniji, drskiji . . . ?

Ili su za cijelu povijest, koja je išla ukrivo, stvarno krivi muškarci, gonjeni nagonom da pokažu kako treba da ih se boje? Pokazuje li se i kod prvih i kod drugih ona animalnost koja još nije prosvijetljena i prosvijećena; nije izišla na svjetlo, nego djeluje iz tame?

Uostalom, tko je kriv za nevolje u svijetu? Divlji i neobuzdani muškarci ili žene koje ih nisu htjele, nisu mogle ili nisu znale pripitomiti?

Dijalog treba nastaviti. Valja otkriti ili bar naslutiti ono najbolje u čovjeku, ono njegovo središte koje je to više zbijenije što je otvorenije, i što je otvorenije to više se ostvaruje identitet, osobnost, jedincatost i nezamjenjivost svakoga ljudskoga bića. Sličnosti i razlike koje proizilaze iz tih odrednica mnogo su bitnije od onih koje proizilaze iz činjenica različitih spolova. (To su filozofi pretpostavljali kada su govorili o čovjeku uopće, a ne o muškarcu i ženi).

Kada se to shvati, prestat će se isticati prednosti jačih mišića ili prirodne samostalnosti. Postoji nada da će se jednom djelotvorno shvatiti da su jedni upućeni na druge i da se neće u trenucima poraza na jednome području posezati za argumentima iz drugoga područja. Mnogo je dijaloga potrebno, ali i dobre volje da se dođe do iskonskog poštenja, koje omogućuje jednake šanse za sreću i fizički jakim i fizički slabima. Evandjelje navješta takvo kraljevstvo.

## THE ATTITUDES OF ANCIENT PHILOSOPHERS TOWARD WOMEN

*Nikola Stanković*

**Summary**

*The ancient philosophers were not concerned with the question of women but they did express their attitudes and had problems with them. At that time, women were more involved in literature than philosophy. In such a historical context, disturbed relations between men and women were evident.*

*In ancient Greece, men belittled "women's work" and concerned themselves with "higher" matters: politics, wars, commerce, philosophy etc. Attitudes toward women were illustrated through statements and asides by pre-Socratic philosophers. Regarding the attitudes of Socrates, Aristotle and Plato concerning women, the author notes that Aristotle's assertions on the subject had a marked influence upon Thomas Aquinas and his followers during the scholastic period of philosophy. Essentially, man is considered a more perfect image of God than is woman.*

*Through a review of opinions held by certain contemporary philosophers, the author arrives at some answers. Peter Wust discusses the differences between anima and animus. Edith Stein considers women to be created for a special purpose. Tatjana Goričeva cautions against an unrealistic understanding of women. Jorg Splett states that a human should be understood as a person while the body is only the means of one's presence in terrestrial reality. Thus, men and women are merely two forms for the existence of the same entity.*